

*Петро Добродумов,
канд. іст. наук, доцент
Українська академія банківської справи, м. Суми*

ДИСФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ЯК ФАКТОР ДЕЗОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: політико-правові наслідки тінізації економіки

Ключові слова: держава, функції держави, дисфункції, модернізація

Keywords: state, state function, dysfunction, modernization

Автор аналізує тіньові процеси в соціально-політичній сфері суспільного життя, які призвели до дезорганізації суспільства. Підкреслюється, що це стало наслідком неефективного виконання державою притаманних їй функцій.

The author analyzes the processes in the shadow of social and political spheres of public life, which led to the disorganization of society. It is emphasized that this was the result of ineffective implementation of the state of its inherent functions

У 1991 році Україна підняла свій національний прапор, не маючи не тільки реальної політичної і економічної програми незалежного існування, але й власної політичної філософії. А це призвело до того, що й сьогодні українська держава і суспільство продовжують знаходитись у невизначеному стані. Предметом внутрішніх дискусій залишаються не тільки стратегія і пріоритети соціально-економічного розвитку, політичного устрою, але й навіть державність як така¹. Адже й сьогодні серед окремих політичних груп існує уявлення про те, що «багато держави - мало ринку», і навпаки. Хоча протиставлення за принципом «або - або» ніколи не було і не може бути основою професійної політики.

Демонтуючи структури адміністративно-командної економіки, ми порушили золоте правило: держава може не втручатись в економіку лише там і тоді, де і коли будуть сформовані самодостатні ринкові механізми, здатні ефективно функціонувати. Тим більше що намагання усунути державу з економічної сфери не означає нічого іншого, як відтворення принципів ринкової економіки першої половини ХІХ ст., коли державі відводилась пасивна роль «нічного сторожа».

Звичайно, нам можуть заперечити, що ринкові реформи для того і проводяться, щоб ослабити роль держави в управлінні. Дійсно, «піонери» реформ були одержимі ідеєю усунути державу зі сфери економіки, цілком і повністю підпорядкувати її ринку. Проте сьогодні вже очевидно, що ця ідея зіграла з реформаторами злий жарт.

Держава виявилась настільки слабкою, що не тільки «здала» економіку криміналу, але й *de facto* перестала виконувати свої функції щодо підтримання соціальної безпеки суспільства. Більше того, протягом усього періоду реформ вона поступово перетворювалась на фактор дезорганізації суспільства.

---

1. Украинская государственность в XX веке: Историко-политологический анализ / А. Дергачев (руководитель авт. коллектива). - К., 1996. - С. 310.

Можна стверджувати, що сьогодні тіньові процеси в Україні набули системного характеру. Вони охопили всі сфери суспільного життя: політичну систему; соціальну сферу; економіку; правоохоронні органи; зрештою, повсякденне життя громадян. Однак небезпека тінізації полягає не тільки в її системності. Сьогодні тіньові процеси в Україні інституціоналізувались, тобто перетворилися на усталені, стабільні, увійшли «у плоть і кров» суспільства. З'явилися відповідні соціальні норми і традиції, сформувались адекватні їм соціальні групи і ролі, котрі вони грають. Тіньові суб'єкти здійснюють дедалі більший вплив на розвиток економіки і політики.

Оскільки 50-60 відсотків економіки України перебуває у тіньовому секторі, то, очевидно, таке співвідношення існує і в державних структурах. Тіньова економіка, яка певною мірою є мафіозною, виникла не тільки в силу закономірностей складних суспільних трансформацій перехідного періоду, але здебільшого є породженням союзу між центральними, регіональними і транснаціональними владними структурами, тіньовим бізнесом і кримінальними елементами. Такий симбіоз можливий на взаємовигідних тіньових розрахунках. Скажімо, регіональна владна група патрує певні свої комерційні структури шляхом падання їм вигідних умов (податкових, кредитних, підтримки їх монопольного становища на ринку тощо), а вони, у свою чергу, підтримують тіньовими доходами владу.

Для прикриття злочинних дій і розправи з конкурентами використовуються кримінальні елементи. Те ж саме існує і на рівні центральної влади, а також у сфері міжнародних відносин. Причинами існування таких груп, на нашу думку, є:

- а) слабкі механізми контролю над виконанням бюджету і використанням бюджетних коштів і міжнародних кредитів;
- б) збереження за державною власністю значної переваги у стратегічних галузях економіки;
- в) недоступність інформації про авторство законів і незаконних актів, а також про результати голосувань депутатів різних рівнів;
- г) монополізм держави в інформаційному просторі;
- д) наявність привілеїв у державної бюрократії порівняно з іншими верствами населення, відсутність правових норм про опозицію і соціальне партнерство;
- е) неефективність законодавства і діяльності спеціалізованих структур у боротьбі з корупцією;
- є) партійна неструктурованість влади, незрілість інститутів цивілізованого громадянського тиску на владу.

Протягом усього періоду переходу до ринкової економіки однією з найгостріших залишається проблема безпеки населення країни. Так, за даними опитувань, які проводяться соціологічною службою газети «День», побоювання за особисту безпеку висловлює 61 %

респондентів². На запитання газети, які почуття у них переважають, коли вони думають про майбутнє України, 42 % опитуваних відповіли, що тривога, 23 - страх, 16 - безвихідь, 12 – розгубленість. Почуття впевненості переважає лише у 7 % респондентів³. Отже, проблема безпеки становить суть соціальних проблем, від яких сьогодні страждають мільйони людей.

У всіх цих симптомів одне джерело - невиконання державою своїх політичних і організаційних функцій, тобто її дисфункції. Більше того, безвідповідальна поведінка держави стала своєрідною «школою», яка виховує населення у дусі того, що «в Україні можна все». Це зумовило значне зростання злочинності, передусім економічної, наслідком чого стала криміналізація капіталізму, що народжується в Україні.

Звичайно, злочинність – результат багатьох причин, а не тільки поведінки держави. Але ж і такі фундаментальні джерела злочинності, як небувала раніше найглибша соціально-економічна диференціація суспільства, криміногенний характер соціальних відносин, поява декласованих категорій населення – біженців, бомжів, безпритульних дітей і підлітків, жебраків та інших груп ризику, є наслідком економічної політики держави, не кажучи вже про криміналізацію самої влади.

Для ситуації, що реально складається, характерні такі явища, як відсутність у державі єдиного правового простору, загального правопорядку і єдиної законності, девальвація ролі законів, нехтування загальними правовими принципами і нормами, правові колізії і протиріччя між різноманітними нормативними актами, роздробленість, мозаїчність і хаотичність правової регуляції, корпоративний характер різних правомочностей і правових статусів. Замість декларованих у новій Конституції загальних прав людини і громадянина і на противагу принципу загальної правової рівності п реальному житті домінує дух корпоративізму, діє безліч нормативно встановлених владою прав-привілеїв, спеціальних правових режимів, різного роду правових винятків і пільг - на користь окремих груп, професій, соціальних верств, територій тощо.

Правова ситуація в державній сфері свідчить, що закон перетворився навіть не па слугу, а на заручника політики. З формальної точки зору, комуністичний режим нібито було подолано шляхом встановлення нових конституційних форм. Проте сформований механізм законодавчого регулювання через свою практичну неефективність так і не зміг ні забезпечити укладення угоди між політичними елітами, ні витіснити з політичного ринку радикальних противників демократії. При ньому в суспільстві як була, так і залишилась каста недоступних для закону людей, що значною мірою знижує авторитет демократичного режиму в очах громадської думки. Значні ділянки відповідальності держави перед

---

2. День. – 2001. – 13 березня.

3. Там само. – 2001. – 13 лютого.

громадянами так і не отримали свого правового оформлення: зокрема, не прийнятий закон про політичний радикалізм, що звужує поле цивілізованого суперництва груп, а схильність до такого роду поглядів представників силових структур, не здатних у зв'язку з цим діяти в дусі Конституції демократичної держави, тільки заохочує екстремістів; не окреслені правові межі діяльності лобі і груп тиску у сфері прийняття рішень; постійно підринається правовий статус засобів масової інформації як виразників громадської думки тощо. Тому й не дивно, що існуюча правова система не стільки допомагає рядовим громадянам добиватися справедливості й порядку, скільки змушує з побоюванням ставитись до представників держави.

Відаючи належне всьому позитивному, що пов'язане з прийняттям нової Конституції та її впливом на політичні і соціально-економічні процеси, слід разом з тим зазначити і помітний розрив між Конституцією і реальною соціальною практикою. Адже невдовзі після її прийняття почали виявлятися «вузькі місця» і недоліки в механізмі реалізації багатьох конституційних положень. У міру зростання негативних явищ у житті країни падає престиж Конституції, блокується дія деяких її норм та інститутів, своєчасно не припиняється безвідповідальне ставлення до неї. Наростає ескалація конституційних правопорушень. Деформована правосвідомість створює квазіконституційний простір, у якому громадяни, посадові особи, деякі державні і громадські структури звільняють себе від виконання вимог Конституції, діючи на свій власний розсуд.

Таким чином, створюється поживний ґрунт для соціальних, політичних, національних конфліктів, активізації комуністичних, націонал-соціалістичних та інших екстремістських сил і рухів, для економічної і всілякої іншої злочинності, злет якої супроводжується криміналізацією всіх основних структур, відносин і форм життєдіяльності суспільства.

Справа в тому, що однією з особливостей політичного процесу в Україні є надмірна концентрація політичної влади і ресурсів у руках правлячої еліти, що змушує контреліту і опозицію оформлюватись і виступати як революційні рухи, а не політичні опоненти. Гостре протиборство правлячої еліти і контреліти є наслідком культурно-політичної неоднорідності самої еліти, різні групи якої орієнтуються як на ліберальні, так і на соціалістичні цінності. Ідеологічне протистояння доповнюється процесом кристалізації на ґрунті економічних факторів – приватної власності, конкуренції, ринку тощо. Майнова нерівність, яка дедалі посилюється, поглиблює конфліктність політичної взаємодії. Однак, оскільки поки ще домінує культурно-ідеологічна мотивація політичної участі в умовах несформованості зрілого громадянського суспільства, то інтеграція прибічників правлячої еліти і контреліти відбувається не на раціональній, а на емоційній і символічній основі (симпатії чи антипатії до лідерів, іміджу, символіки тощо).

Прагнення правлячої політичної еліти монополювати контролювати політичний процес породжує бажання в опозиції використати радикальні засоби боротьби для того, щоб примусити офіційну владу визнати й легітимізувати опозицію та враховувати її думку при розробці політичного курсу. При цьому маргіналізація суспільства, яка не тільки зберігається, але й помітно посилюється через руйнування звичних соціальних зв'язків і форм індивідуальної та групової ідентифікації, підвищує значення емоційних і символічних факторів політичної взаємодії. Їх переважання відтісняє на другий план прийняття й реалізацію конкретних рішень, спрямованих на здійснення реальних економічних і політичних реформ. Саме цим пояснюється невисока динаміка реформаторського процесу і надзвичайно низька ефективність політичних рішень, що приймаються.

Як свідчить досвід Заходу, мета модернізації – формування суспільства, системоутворюючими компонентами якого є: завершений загальнонаціональний цикл відтворення; структурно і функціонально розвинута система політичного представництва; реальний політичний суб'єкт (не тільки індивідуальний, але й колективний), здатний самостійно мислити й діяти у відповідності з імперативами соціуму, що постійно змінюється. Тому сьогодні в центр громадської дискусії щодо ролі держави в Україні слід поставити питання соціальної ефективності цього владного інституту - від напрацювання стратегії модернізації до результативної податкової політики.

Головним орієнтиром української політики при такому підході слід вважати концептуальне розв'язання проблем зростаючої поляризації суспільства. Мається на увазі насамперед зменшення розриву між «елітними» групами, які визначаються за величиною їхніх доходів, і масовими верствами населення, розширення доступу останніх до соціальної інфраструктури (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення). З цією метою Конституцію України можна було б доповнити нормою про обов'язок держави запобігати зосередженню суспільного багатства в руках небагатьох осіб. У зв'язку з цим слід зазначити, що в покращенні соціальних умов відтворення в Україні повинен бути зацікавлений весь її політичний клас, оскільки від розвитку інтелектуального і біологічного потенціалу суспільства буде в кінцевому підсумку залежати становище нашої країни у світовій геополітичній системі на початку третього тисячоліття.

Разом з тим в Україні ще не сформувалася сила, здатна самостійно очолити процес модернізації. Існуючий підприємницький прошарок - це здебільшого буржуазія у першому поколінні, а точніше люмпен-буржуазія, з багатьма ознаками, характерними для капіталізму кіпця XIX ст., - доволі низьким культурно-освітнім рівнем, відсутністю бачення історичної перспективи (тобто розуміння особливостей свого становища в суспільстві і зумовлених ним обмежень і обов'язків), хижацьким характером споживання матеріальних благ і використання ресурсів, небажанням підпорядковуватись традиційним культурним нормам. Тому своєю поведінкою цей прошарок люмпен-буржуазії дискредитує власне ідею економічних реформ і

об'єктивно підтримує в суспільстві вплив політичних сил, які виступають з позицій негативного популізму.

А тим часом новий популізм, лівий чи правий, різноманітні спроби відновлення соціалізму і т. ін. лише радикально погіршать ситуацію і загальмують на невизначений термін розв'язання назрілих і життєво важливих для населення проблем утвердження в країні загальних засад свободи, права, власності і державності. Повитухою нового етапу суспільства тут можуть бути лише мирні реформи конституційно оформлених гілок влади, а не революційно-насильницькі заходи.

Нездатність нинішнього політичного класу (і влади, і опозиції) вивести Україну па усталену траєкторію модернізації ставить наше суспільство перед необхідністю пошуків соціальної парадигми, яка б включала стратегію економічного і політичного розпитку. Ми вважаємо, що ця стратегія могла б здійснюватись за такими взаємообумовленими напрямками: осучаснення і горизонтальна інтеграція неоднорідної соціально-економічної структури суспільства; економічне зростання і орієнтація на підвищення життєвого рівня масових верств населення, на попередження і амортизацію конфліктів, що виникають у процесі модернізації; утвердження політичної демократії в соціальному середовищі, де глибоко укоренилась станово-статусна ієрархія і зберігається концентрація економічної влади в руках груп, які були домінуючими за радянських часів.

Наслідком такого стану речей є те, що політичний процес значною мірою лише імітує демократичні процедури вироблення загальнонаціональної згоди щодо основних аспектів реформування політичної системи, має закритий і обмежений за складом своїх учасників характер. Саме тому формування і реалізація політики трансформації суспільства є предметом бюрократичного управління. Причому останнє охоплює собою як стадію постановки цілей, так і стадію їх досягнення. Як монопольний суб'єкт політичних відносин виступає лише держава в особі своїх інститутів і посадових осіб. Усі інші учасники являють або байдужий фон, або виступають об'єктами адміністративно-політичних рішень, які були вироблені поза і без політичного волевиявлення громадян. Тому на практиці всі включені в політичний процес фактично є лише елементами адміністративно-політичної структури, підпорядкованими директивним рішенням єдиного загальнополітичного центру.

Отже, змістом модернізаційного процесу об'єктивно є не боротьба за політичний курс, який забезпечував би баланс інтересів конкуруючих громадсько-політичних сил і груп, демократичну участь у відправленні державних функцій і повноважень, створення юридичних гарантій і умов ротації політичних еліт і заміни носіїв державних ролей, а підтримання існуючої системи в цілому на рівні ідеологічно і бюрократично заданих імперативів розвитку, їх консервація і відтворення на умовах, що контролюються незмінюваною конституційно-правовим способом державною бюрократією. А це свідчить про те, що держава не виконує одну з найважливіших функцій щодо регуляції політичних

відносин між суб'єктами, між суб'єктами та об'єктами, вона не стала головним арбітром у відносинах між різними політичними силами в суспільстві з метою узгодження полярних інтересів, згладжування суперечностей між різними політичними інститутами та організованими силами, об'єднаннями та рухами, недопущення небезпечного загострення таких відносин, соціальних і політичних конфліктів.

Тому перспективи досягнення громадянської згоди вбачаються не па шляху безпосереднього узгодження різнонаправлених векторів і не на шляху пошуків позаконституційної загальнонаціональної ідеї, а на шляху переосмислення і поглибленої рефлексії наших уявлень стосовно можливих форм суспільно-політичного устрою України, механізмів їх реалізації.

По-перше, йдеться про необхідність формування погоджувального консенсусу щодо фундаментальних цінностей, який не може з'явитись автоматично. Необхідно виявити точки збігу в поглядах, які представляють різні світоглядні орієнтації з метою досягнення ідейного компромісу. Зрозуміло, що чим більше вдасться виявити таких збігів, тим стабільнішою може стати ситуація в суспільстві.

По-друге, необхідно проголосити і створити умови для історичної творчості, відмовитись від спроб чергового пошуку простих рішень складних проблем, якщо вони навіть підпадають під добре знайомий і легко впізнаваний ярлик. Необхідне розуміння невизначеності всіх людських планів, компромісів і відступів в умовах усіх соціальних модернізацій.

По-третє, слід шукати фундаментальні цінності у власній політичній культурі, виходячи з того, що, незважаючи на всю універсальність мінімально необхідних демократичних процедур, немає єдиної, придатної для будь-якого суспільства моделі демократії, як немає єдиної моделі ринкової економіки, а є лише загальні принципи функціонування ринку.

Таким чином, значна кількість бід, що мають місце сьогодні в Україні, пояснюється не принциповою несумісністю демократичних цінностей з національною політичною культурою і менталітетом, а намаганнями нав'язати відразу готові форми зрілої демократії без урахування національної специфіки, досвіду історії і умов демократичного правління, а також слабкістю і непослідовністю державної влади.